

Hartmut Kaelble: Der historische Vergleich.
Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.
Frankfurt/Main – New York, Campus Verlag, 1999

EGY KÖNYV – EGY MÓDSZER

Harmut Kaelble ahhoz a német társadalomtörténeti iskolához tartozik, mely 1968 után, a modernizációs elméletekre támaszkodva bontott zászlót, és vizsgálataiban struktúrákra, hosszabb társadalmi folyamatokra helyezte a hangsúlyt. Ez az irányzat tagjain keresztül (Jürgen Kocka, Hannes Siegriest és Hans-Ulrich Wehler) a '80-as évekre komoly pozíciókra tett szert a német történelemszociológiában, hozzájárulva ezzel a társadalomtörténeti nézőpont elfogadtatásához. A historische Sozialwissenschaft jegyében kezdtek a német társadalomtörténészek (a fennálló hagyományokra is támaszkodva) nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatokba, először elsősorban a hitleri rendszer létrejöttének társadalmi meghatározóit keresve. A későbbi vizsgálatok természetesen már nem csak erre a kérdésre keresték a választ, de Németország továbbra is gyakran volt tárgya (társadalom)történeti összehasonlító vizsgálatoknak. Nem véletlen tehát, hogy ebben a történeti körben született meg ez a könyv.

Kaelble, mintha Gerard Noiriel pragmatista történelemfelfogásához akarna csatlakozni, elméleti-módszertani könyvet írt. Elméleti könyvet, mely szigorúan a történeti szakma gyakorlatáról szól, a történeti összehasonlítás módszertanát taglalva. A könyv elején definiálja a történeti összehasonlítás fogalmát, majd felsorolja annak fajtáit, illetve lehetséges céljait. A tipizálás során kiderül, hogy nagyon nehezen húzhatóak meg a határok az egyes típusok között, és a felsorolt célok is gyakran összemosódnak, alig szétválaszthatóak. Ez talán a munka legnagyobb hibája is. Mivel a mű elméleti módon akar gyakorlati lenni, a szerző gyakran kényszerül arra, hogy elméleti distinkcióit, az általa kidolgozott típusokat a gyakorlattal szembesülve feladja. Ami persze nem szokatlan (és nem is meglepő), de ennek ellenére sokszor zavarólag hat.

A definíciók kidolgozása után kerül sor a könyvben a történeti, a szociológiai és az etnológiai összehasonlító vizsgálat közötti különbségek megnevezésére. Kaelble többször hangsúlyozza, hogy szerinte a történettudomány és a társadalomtudományok közötti határok egyre inkább elmosódnak, a történészek, etnológusok, szociológusok, egyre többször tévednek át a másik tudomány területére, és ez az átjárhatóság mindegyik tudományágnak használ. Ezek fenntartása mellett próbálja meg mégis meghatározni a történeti összehasonlítás megkülönböztető ismérveit. A megkülönböztető jegyeket Kaelble elsősorban a történeti gyakorlatban és nem a témaválasztásban látja. A történészek térben és időben sokkal kevésbé terjesztik ki összehasonlításait, ennek fejében viszont inkább törekednek egy komplexebb elemzésre, ami egyrészt jelenti azt, hogy egyszerre több jelenséggel is foglalkoznak, másrészt nagyobb hangsúlyt fektetnek a változások okaira, tempójára, lefolyására és következményeire, illetve a speciális összehasonlítások eredményeit előszeretettel illesztik be egy nagyobb, szélesebb történelmi kontextusba. Ez Kaelble szerint szoros összefüggésben áll

a történészek szakmai szocializációjával, amely szerint – a társadalomtudományokkal szemben – a specializáció nem egyértelműen elfogadott; és egyáltalán nem szokatlan, sőt gyakran elvárásaként is megjelenik, hogy a történész kutató több területen is ott-honosan mozogjon és ez a műveiben is megjelenjen. A forrásokhoz való viszony és a leíráshoz szükséges fogalmak megalkotása, egy különleges, más társadalomtudományoknál nem megjelenő probléma elé állítja a történész kutatót. Míg a szociológus és az etnológus rendszerint (ha nem is mindig közvetlenül) képes dialógusba lépni a forrásaival, addig a történész ezt nem teheti meg, szinte teljes mértékben a saját értelmezéseire van utalva. Ez nagyobb szabadságot biztosít, de egyben a tévedés lehetőségét is magában rejt. Nem véletlen, hogy a forráskritika kiemelt szerepet játszik a legtöbb történeti munkában. A fogalmak megalkotásánál hasonló a probléma (és ebben a tekintetben egy cipőben járnak a történészek és az etnológusok). A ma is használatos fogalmak (pl.: család, haza, hatalom) mást jelentettek a különböző történelmi periódusokban, mint ma. Ezért a történész előtt három út áll: vagy elmagyarázza azt, hogy mit jelentettek az adott korszakban a fogalmak, és innentől kezdve a korabeli értelemben használja őket (ennek meghatározása természetesen nem könnyű), vagy a mai tudományos/köznapis fogalmakat használja a mai értelmük szerint, és ilyenkor a két kor közötti különbségre helyezi a hangsúlyt. A harmadik út pedig, hogy a történészek új fogalmakat alkotnak, melyek egyszerre állnak közel a múlthoz, távol a jelentől, de mégis pontosan érthetőek (pl.: feudalizmus, abszolutizmus). Nyilvánvaló, hogy ezek a fogalmi problémák összehasonlító vizsgálat esetén fokozottan jelentkeznek.

A könyv befejező részében az összehasonlító vizsgálat konkrét lépéseinek elemzésére kerül sor. Kaelble gyakori hibaként említi meg, hogy az összehasonlító szándékú vizsgálatoknál sokszor maga a kérdésfeltevés nem összehasonlító, s így a nagy szellemi és anyagi ráfordítással elvégzett munkák nem hozzák meg a kívánt eredményt. Emellett felhívja a figyelmet arra is, hogy minden felmerülő kérdés, kutatási probléma a történész intellektuális környezetéből eredeztethető, és ezért könnyen előfordulhat, hogy egy másik országban, egy másik intellektuális erőterben nem érthető, vagy egyenesen ellenérzéseket kelt. Végül a szerző a 19–20. századdal foglalkozó társadalomtörténeti összehasonlító munkákat elemzi. Elszórt előzmények után az Egyesült Államokban a '70-es évek közepétől, Európában '80-as évektől nő meg az ilyen típusú összehasonlító vizsgálatok száma. Az európai publikációk négyötöde Németországból, Franciaországból és Nagy-Britanniából származik, bár az utóbbi években, sok összehasonlító munka születik a kisebb európai országokban is. Érthető módon az összehasonlítások túlnyomó többsége a nagy európai országokat foglalja magába, Kelet-Európa csak néhány magyar és lengyel összehasonlító vizsgálatot képvisel magát, és a helyzet nem nagyon változott 1989 után sem. Szomorú tény, hogy a könyv végén lévő válogatott bibliográfiában, egyedül csak a Franciaországban dolgozó szociológus, Karády Viktor képviseli a magyar történettudományt.

Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. (1–5.)*

Nemrégiben jelent meg a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* című sorozat 5., legújabb és legtekintélyesebb kötete, Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919* címmel. A kötet nemcsak a legnagyobb terjedelmű a sorozat eddigi darabjai között – 51 felsőoktatási intézmény egykori magyarországi diákjának több mint 14 ezer tétel alá rendezett adatait tartalmazza –, hanem kivitele is felülmúlja az eddigieket. Keménytáblás kötésben, kézikönyvhöz illő formában adta közre az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára 2001-ben. E kézikönyv jó alkalmat kínál arra, hogy röviden bemutassuk Szögi László nem mindennapi – az utóbbi időkben leginkább Bona Gáboréhoz mérhető – tudományos vállalkozását, az újkori külföldi egyetemjárás személyi adatainak összegyűjtését és adattárként való kiadását.

Ennek a közel másfél évtizedes kutatómunkának indokairól a sorozat 1994-ben megjelent első kötetének (*Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850.*) előszavában a következőket olvashatjuk: „a magyarországi egyetemi levéltárak anyagának rendezése és feldolgozása közben nemcsak azt tapasztaltam, hogy a haza egyetemi anyakönyvek kiadása elmarad a nyugat-európai gyakorlattól, hanem azt is, hogy főleg a 19. században, de általában a 18. század végétől rendkívül kevés adatunk van a külföldön tanult magyarokról” (7). Az utóbbi hiátus megszüntetését tűzte ki célul a sorozat, amely eddig megjelent kötetivel nagyrészt már meg is valósította ezt a célt: az 1. kötet a Habsburg Birodalom egyetemein 1790–1850 között, a 2. kötet a bécsi egyetemen 1715–1789 között, a 3. kötet a svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919 között, a 4. kötet a prágai egyetemen 1850–1919 között tanult magyarországi születésű diákok adattárát tartalmazza – az 5. kötetrel együtt összesen 28 841 tételnyi személyi adat került így feldolgozásra. Miután egy diák egymásután több egyetemre, főiskolára is járhatott, és járt is – akár egy országon belül, akár több országban is –, a regisztrált személyek száma ennél kevesebb. Az egyes kötetek korszakhatárai alapján látható, hogy a „hosszú” 19. század, vagyis a francia forradalomtól az I. világháború befejezéséig tartó időszak képezi a vállalkozás kereteit. (A 2. kötet megjelentetését az 1715-ig kiadott bécsi egyetemi anyakönyvekkel való folytonosság megteremtése indokolta.) A kitűzött feladat teljeskörű megvalósításához már csak a Habsburg Birodalom egyetemének 1850 és 1919 közötti adatai hiányoznak (az említett prágai kivételével).

Itt fontos megemlíteni azt, hogy „magyarországi” diáknak az adattár összeállítói azt tekintették, aki a történelmi Magyarország területén született, azonban a Drá-

* A sorozat kötetei:

Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850.* Budapest, 1994.

Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789.* Budapest, 2000.

Szögi László: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.* Budapest, 2000.

Mészáros Andor: *Magyarországi diákok a prágai egyetemeken 1850–1918.* Budapest, 2001.

va–Duna vonalán „túl”, Horvát–Szlavonországban és a Fiumében születettek e válalkozás keretében nem kerültek be az adattárba.

A sorozat kötetei egységes szerkezetben kerültek kiadásra: az előszó és a hosszabb-rövidebb bevezetés után áll az adattár maga, ezt követi a személynév- és helységnev-mutató. A sorszámozott tételekből álló adattár az ország–város–oktatási intézmény hierarchikus elvi csoportosításban, a beiratkozás évréndjében, azon belül ABC-sorrendben közli a magyarországi hallgatók nevét. A helységnevek eredeti alakjukban is, és a (későbbi) magyar névalakkal is szerepelnek a mutatóban, az 1913. évi állapotnak megfelelően, zárójelben a jelenlegi területi hovatartozást is megadva az eredeti névalakoknál. Az adattár elején található tájékoztató az adatok típusáról, közlési módjukról, az adattár szerkezeti felépítéséről, a helységnevek szten-dardizálásának menetéről és eszközeiről, és a hallgatók születési helyét magában foglaló közigazgatási egység kódszámát is itt találhatjuk meg. Az adatok pontos jelentésének megértése miatt fontos végigolvasniuk a kötetek használóinak ezeket a rövid szövegeket. Az alábbiakban először ezeket az információkat foglaljuk össze (nem utolsó sorban azért is, hogy kedvet is adjunk e kötetek forgatásához, hasznosításához).

Az adatok forrását elvben, és az esetek többségében az egyetemi, főiskolai anyakönyvek (matrikulák, törzskönyvek stb.) jelentik, amelyek pontos megnevezése és jelzete, továbbá a vonatkozó szakirodalom, az egyes egyetemek vagy főiskolák adatsorai előtt található az adattári részben. Amennyiben ezek, a különböző felsőoktatási intézmények diákjainak regisztrációját szolgáló dokumentumok megsemmisültek, hiányosak, vagy egyéb okból nem voltak elérhetőek, más, azokat pótló, alternatív források kerültek felhasználásra: korabeli nyomtatott, vagy utóbb forráskiadványként megjelentetett hallgatói névsorok, a diákokra vonatkozó személyi akták, távozási bizonyítványok stb. Mindezek ellenére az e forrásokból gyűjtött 10 adatfajta nem mindegyike található meg mindig az egyes hallgatókra vonatkozó tételekben. Különösen a hallgató vallására, a szülő társadalmi helyzetére és az előzőleg látogatott oktatási intézményre vonatkozó adatok nem kerültek minden feldolgozott egyetemen és főiskolán regisztrálásra, így ezeknél az intézményeknél nem is szerepelhetnek ilyenek az adattárban. Szerencsés körülmény azonban, hogy a pontosan nem meghatározott születési (vagy származási) településnevek aránya viszonylag alacsony (5–13%), a szülő foglalkozására vagy rendi állására vonatkozó bejegyzések aránya pedig viszonylag magas. Az adattár hasznosításának így két fő iránya lehetséges: egyrészt *egyes személyek* külföldön folytatott tanulmányainak felderítése–meghatározása, másrészt a külföldi egyetemeken és főiskolákon tanuló *népesség* területi és társadalmi származás szerinti összetételének megállapítása. E két, szemléletben és módszerben eltérő hasznosítási szempont eredményei együttesen világíthatnak majd rá a külföldi egyetemjárás – koronként változó – társadalmi összetevőire, lehetőségeire és meghatározóira.

A kötetek bevezető tanulmányai egyaránt lehetővé teszik az egyes személyekre vonatkozó adatok értelmezését a tágabb összefüggések felvázolásával és statisztikailag meghatározható tendenciák ismertetésével. E tanulmányok nagyrészt azonos szerke-

zetben először a kérdéskör szakirodalmának főbb megállapításait és eredményeit foglalják össze, bemutatva a kutatások előzményeit is. Ezután az illető ország felsőoktatási hálózatának intézménytörténeti ismertetése következik. Ezt követően az adott ország felsőoktatási intézményeiben tanuló diákság statisztikai jellemzőit ismerhetjük meg, amiben táblázatok és grafikonok is segítségünkre vannak. Elsőként általában a létszámok időbeli alakulását tanulmányozhatjuk, majd az egyes intézmények közötti illetve a képzési szakirányok szerinti összesített megoszlásokat és arányszámokat, végül a felekezeti, területi és társadalmi származás mutatóit. Az egyes kötetekben foglalt diáknépességek statisztikai megoszlásai nem mindenben vethetők egybe – részben az adatoknak előbb említett különbözősége miatt, részben a Habsburg birodalom egyetemei 1850–1919 közötti adatainak hiánya miatt – néhány alapvető jellegzetességet azonban érdemes kiemelnünk.

A „hosszú 19. század” első felére nézve összesíthetők a *létszámadatok*: az 1790–1850 közötti 60 évben több mint 11 ezer beiratkozás történt a Habsburg Birodalom, Hollandia és Svájc egyetemén, illetve Németország egyetemén és főiskoláin. E beiratkozások kétharmada bécsi felsőoktatási intézményben történt: 40%-uk a tudományegyetemen, 17%-uk a műegyetemen, a maradék 9% a képzőművészeti, hadmérnöki és konzuli akadémiákon. A monarchián belül még három egyetem képvisel nagyobb, 3–400 tételt: a gráci, a prágai és a lemergi; a többi hét felsőoktatási intézmény közül csak az olmütz-i hallgatók száma haladta meg a 100-at. Az összes beiratkozás 20%-a esik németországi egyetemekre. (A legnagyobb tételszám 1789–1819 között Jéna: 544, 1819–1849 között Berlin: 266. A teljes 1790–1919 közötti időszak németországi peregrinusainak 16%-ának beiratkozása esik 1850 előttre.) A holland és svájci egyetemeken pedig ebben a korszakban még csak 104 magyarországi születésű diák tanult. A monarchia egyetemén tanuló magyarországi diákok *szakirány* szerinti megoszlása 1790–1850 között a következőképpen alakult: legnagyobb arányban (15%) a teológiai fakultásra iratkoztak be a magyarországi diákok, ezután az orvosok és sebészek, továbbá a mérnökök nagyjából egyenlő súlyt (10–11%) képviselnek. Az orvosok–sebészek, valamint a mérnökök nagyrészt Bécsben tanultak (és utóbbiakhoz lehet számítani a 6%-nyi szintén Bécsben tanuló hadmérnököt is), a teológushallgatóknak azonban csak kétharmada tanult itt, a többiek főleg Grácban és Lembergben. Felsőfokú kereskedelmi tanulmányokat a monarchiában ekkor csak a bécsi műegyetem kereskedelmi tagozatán lehetett folytatni: ide a magyarországi tanulók 7%-a járt. A német egyetemekre és főiskolákra 1789–1919 között járó összesen 14 és fél ezer diáknak 32%-a a teológiai fakultásra iratkozott, nagyjából egyforma arányban (kb. 13–13%) jogásznak és bölcsésznek, illetve 9%-uk mérnöknek, míg 7–7%-ban orvosnak és mezőgazdásznak. Ezek az adatok már nincsenek rövidebb időszakokra bontva, ha azonban az adattárban megszámloljuk a 21 egyetemre 1850-ig beiratkozottak szakválasztásait, azt látjuk, hogy 88%-uk a teológiai fakultásokon folytatta tanulmányait. (Az összefüggések sokrétűségének érzékeltetése végett itt jegyezzük meg, hogy a 100 magyarországi diáknál többet fogadó hat német egyetem teológushallgatóinak csaknem 4%-ánál előző oktatási intézményként a bécsi tudományegyetem van feltüntetve, a berlini egyetemen

ez a szám 11%, 22 beiratkozás.) A Bécsben tanuló hallgatók származási helyének területi megoszlása tekintetében figyelemre méltó, hogy „Természetes, hogy a nyugat-magyarországi [...] német anyanyelvű lakosság Moson, Sopron, Vas megye területéről Bécsbe küldte tanulni fiait.” Továbbá: „Egyértelműen látható, hogy a dunántúli és a felvidéki megyék, valamint a jelentősebb városok küldik Bécsbe a legtöbb hallgatót.” (21)

A külföldi egyetemjárásnak az előbbieken kiemelt sajátosságai jelzik azokat a strukturáló tényezőket, amelyek mentén a későbbiekben érdemes a jelenség alapos statisztikai elemzését is elvégezni: Egyrészt úgy tűnik, hogy a külföldön tanulók kb. egyötödét kitevő németországi peregrináció döntően a hazai protestáns felekezetek – nagyobb részét az evangélikusok – lelkészképzését szolgálta a „hosszú” 19. század első felében. Ez következik is az 1872-ig egyedüli magyarországi egyetem, a pesti, katolikus jellegéből (az 1826–1845 között a Helytartótanácsához beküldött 18 rendszeres féléves létszámjelentés táblás kimutatásai szerint a pesti egyetem teológiai karának hallgatói között egyetlen nem katolikus sem található). Ezek az adatok a külön felekezeti műveltségeknek a rendi korszak végéig való markáns fennmaradására utalnak. Ugyanakkor az is kivehető, hogy a feltárt időszak második felében, 1850 után igen jelentős számszerű növekedés és szakirány szerinti átrendeződés következett be a németországi peregrinációban. A németországitól erősen különbözik a legnagyobb kontingenst jelentő bécsi egyetemjárás. Bécs esetében másfajta, és több faktorról kell számolni: a birodalmi főváros és régi, jó hírű egyeteme nemcsak a Pesten nem oktatott új, elsősorban műszaki és kereskedelmi felsőfokú ismereteket – és esetleg ezeknek későbbi felhasználói piacát is – jelentette, hanem „természetes” vonzáskörzetében (azaz a földrajzilag és nyelvi is közeli területeken) vélhetően olcsóbb megoldást is jelentett (de legalábbis nem drágábbat), mint a hazai egyetem. Ez alighanem többé-kevésbé feltehető a másik határközeli egyetemről, a gráciról is. Talán e fenti vázlatos kérdésselvetések alapján is érzékelhető, hogy az egyénekre koncentrált használaton túl milyen elemzési lehetőségeket rejt magában ez a páratlan adatbázis.

A bevezető tanulmányokból nem kapunk azonban semmilyen adatot – vagy akár csak utalásszerű megjegyzést – arra vonatkozóan, hogy a külföldi egyetemeken tanulók aránya hogyan viszonyul az itthoni egyetlen universitas, a pesti hallgatóiéhoz. Az előbbieken említett, a Helytartótanácsához félévi rendszerességgel küldött hallgatói létszámkimutatások alapján két időmetszetben tehetünk erre vonatkozó összehasonlítást. Az ezek alapján kimutatható létszámokat és a bécsi egyetem első tanévére beiratkozott magyarországi tanulók adattárbeli létszámait összehasonlítva a következőket mondhatjuk. Az 1830–32 közötti három tanévben, mikor is a pesti egyetemen az összlétszám az 1850 előtti időszakban a legmagasabb, ugyanakkor (az adattár első kötetének 8. ábrája szerint) a bécsi egyetem magyarországi hallgatóinak száma 1813–14 és 1848 között a legalacsonyabb, a pesti egyetem első évfolyamára beiratkozott magyarországi születésű hallgatóknak 3–6%-át teszi ki a bécsi egyetemre iratkozottak száma. Az 1838–40 közötti évmetszetekben, amikor a pesti összlétszám az 1832–33-as csúcshoz kb. háromnegyede, Bécsben viszont az egész feltárt időszakban ekkor a legmagasabb a magyarországi peregrinusok száma, ez az arány

20–25%. Egy, a pesti orvoskar hallgatóiról szóló tanulmány (Molnár László: A pesti orvostudományi kar hazai és külföldi hallgatói. In: *Tanulmányok az újkori külföldi egyetemjárás történetéhez*. Szerk. Horváth Ákos, Budapest, 1997.) alapján pedig összevethető, hogy a bécsi orvoskarra iratkozott magyarországi hallgatók a pestiekhez képest mekkora hányadot jelentettek ugyanebben az időszakban. Az összes képzési szakágban, tehát az orvostól a sebészmesteren, a gyógyszerészen keresztül az állatorvosig ez az arány a pestieknek 11–12%-a (a pesti adatokat a bábák arányszámával csökkentve, a hiányzó évekkal korrigálva).

A kötetek – különösen az első – tipográfiája is jól megoldott, de az adattárban az egyes tanévek között, továbbá a mutatókban az egyes kezdőbetűk között hasznos lett volna valamilyen tagolás, legalább egy üres sor, de inkább a tanévek, illetve az egyes betűk szembetűnő kiemelése.

Végezetül annak a reményünknek adunk hangot, hogy ez a nagyszabású és nem előzmények nélküli tudományos vállalkozás, a mai kor igényei szerint, hamarosan elektronikus változatban is hozzáférhető lesz. Az elektronikus adathordozón való hozzáférés biztosításának előnyei a terjesztés, az adatok korrekciója–bővítése stb. téren ma már közhely – de kevésbé elterjedt gyakorlat. Ez az adatbázis, mert személyekre vonatkozó adatokat tartalmaz, alighanem jelentős érdeklődésre tart számot a szűkebben vett történelmi szakmán túl is. Az e-változat ugyanakkor lényegesen nagyobb felhasználói lehetőséget is teremthetne a jelenlegi papír-változathoz képest: A mutatók most csak a név és születési hely szerinti lekérdezést teszik lehetővé, de fontos lenne a megye, az előtanulmányok helye és a fakultások szerinti keresésben rejlő lehetőségek kiaknázásának biztosítása is. Másfelől az összetett keresési módszereket lehetővé tevő adatbázis-forma, nemcsak az igen munkai igényes biográfiai és mikrotörténelmi kutatások, illetve a bizonytalan személyi adatok (változó névalakok, születési hely stb.) esetén ad lehetőséget nagyobb hatékonyságú és gyorsabb keresésre, hanem a további statisztikai elemzések számára is nagyobb módszertani és operacionalizációs „mozgásteret” biztosít.

Írta: Sasfi Csaba

Vonyó József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus – Tanulmányok.

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2001.

Gömbös Gyula lassan divatba jött. Személye valamiért zavar, foglalkoztat, reflexiókra késztet. Pritz Pál a nyolcvanas évek elején megjelent, a Gömbös-kormány külpolitikájával foglalkozó művében máig jól használható feldolgozást adott az „öncélú nemzeti politika” atyjának külpolitikai működéséről (Pritz 1982). Ezt a képet tovább gazdagította a miniszterelnök revíziós elképzeléseinek feltárása (Zeidler 1998). Kónya Sándor a kor ideológiai elvárásainak megfelelően, de számos fontos kutatási eredményt közölve publikálta monográfiáját a harmincas évek diktatórikus kísérletéről (Kónya 1968). Néhány évvel ezelőtt Schmidt Mária kavart kisebb vihart, amikor egy napilapban újraértékelte a volt miniszterelnök pályáját.* Gergely Jenő egy népszerű kismonográfiában (Gergely 1999), majd egy alapos összefoglalásban jelenítette meg az életutat (Gergely 2001). Ormos Mária vaskos, kétkötetes Kozma Miklós-monográfiájának hőse is részint a vezérkari tisztből miniszterelnökké emelkedett politikus (Ormos 2000). Ezen felül számtalan, a gömbösi életúttal érintőlegesen foglalkozó cikkel is találkozhat a folyóiratok, hírlapok figyelmes olvasója, ezek egy része azonban politikai bunkóként használatos: főként a népi írók valamint a „Vezér” kapcsolatát taglalja. A hazai szélsőjobboldal kiadványai az elmúlt hónapokban maga is hozzátette apró tégláját a Gömbös-probléma nagy épületéhez. Jellemző módon egy hatvan éve írt apológia újrakiadásával, viszont a kötetben mellékelte a régóta fellelhetetlen Gömbös-műveket is: az *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzéseit*, a *Nemzeti Munkatervet* és Gömbös tizenkét beszédét (Marschalkó 2002).

Vonyó József több mint két évtizede foglalkozik a gömbösi politikával, elsősorban a Nemzeti Egység Pártjának történetével, terveivel és tetteivel. Néhány évvel ezelőtt vaskos válogatást közölt a NEP Baranya megyei levéltárban fellelhető irataiból (Vonyó 1998), az elmúlt évben pedig a húsz év legfontosabbnak tartott tanulmányait gyűjtötte kötetbe (Vonyó 2001), jöllehet ennél jóval többet publikált a témakörben (ezeket lásd 66–67). És a témakör valószínűleg továbbra is foglalkoztatja, hiszen a *Hajnal István Kör* legutóbbi, gyulai konferenciáján előadást is tartott Gömbös Gyula gyermekkoráról.

A harmincas évek kormánypártja roppant nehéz kutatási téma, elsősorban a forrásanyag hiányossága miatt. A Baranya Megyei Levéltár egészen egyedülálló anyaggal rendelkezik e tekintetben (hat dobozzal, 0,9 iratfolyóméterrel), Vonyó József is elsősorban ezt használta fel kutatásaiban, de ahol csak lehetett, hozzátette más megyei levéltárak (elsősorban a veszprémi, a székesfehérvári, a szombathelyi és a zalaegerszegi) gyűjteményeit vagy a Magyar Országos Levéltár fondjait. Könyvének egyik tanulmányát is e módszertani probléma körüljárásának szentelte (*A Nemzeti Egység Pártja iratanyagának forrásértékéről*, 66–80.). Bár a szerző nyilván értetlenkedne a meghatározáson, de ez a kísérlet egyfajta „virtuális történelem” művelésére

* Vesszen a magyar? *Magyar Nemzet*, 1998. 01. 16., 9.

emlékeztet: olyan forrásbázist ismertet, amely mindeddig nem került elő. Ellenben nagyon pontosan meghatározza, hogy mivel gazdagíthatja tudásunkat a korszak politikai társadalomtörténetéről, hatalmi mechanizmusairól. Ezt a hipotézist érvényesíté teszik a pécsi levéltárban őrzött iratokból levonható következtetések.

A NEP társadalmi bázisáról, működéséről mindeddig nem sokat lehetett tudni. Kövér György és Gyáni Gábor társadalomtörténeti összefoglalásában is csak arra vállalkozott, hogy deduktív alapon megpróbálja azonosítani a kormánypártra szavazó rétegeket, azaz melyek lehettek azok a csoportok, akik *nem* a szociáldemokratákra, a szélsőjobboldalra vagy a liberális ellenzékre szavaztak, hanem a NEP-re. Gyáni Gábor a keresztény középosztály, a zsidó nagypolgárság, a hivatalnoki réteg, a közalkalmazottak és a birtokos parasztság körében azonosította a kormánypárt mindenkori szavazóit (Gyáni–Köver 1998: 337–338). Vonyó József elemzésében tovább árnyalja ezt a képet, a baranyai adatok részletes bemutatásával. Jóllehet Baranya megye néhány egyedi vonással rendelkezik, például nemzetiségi szempontból, és ez a következtetések levonásában is óvatosságra int. A szerző kutatásaiból kiderül, hogy a birtokos parasztság kormányhűségét árnyalhatták például gazdasági megfontolások vagy a faluközösség állásfoglalásai. Különösen igaz ez Baranya megyére, amely a Független Kisgazdapárt egyik legfontosabb támasza volt. (Talán azért is, mert vezetőinek egy része – Nagy Ferenc, Kovács Béla és mások – itt született és gazdálkodott.) S míg a közalkalmazottak, a középbirtokosok, sőt – meglepő módon –, a kisiparosok közül számosan a kormánypárt aktív hívei közé számítottak, a NEP törekvéseivel szemben érthető tartózkodást tanúsítottak a nagybirtok, a katolikus egyház és a Baranyában jelentős arányt képviselő nemzetiségek csoportjai is (122–123).

Bár a kötet címében Gömbös nevét idézi, a NEP szervezésével kapcsolatban nem csak ő kapott figyelmet. Béli Béla és Marton Béla volt a párt Országos Központjának két legfontosabb alakja: javarészt az ő iránymutatásai határozták meg a párt helyszíni szervezését, és gyakorta ők voltak azok, akik vidéken csendesítették a háborgó párttagságot. Vonyó József bár láthatóan mértéktartó levont következtetéseiben, világosan olvasója értésére adja, hogy a NEP új minőséget képvisel a magyar politikában. „A terv, melynek megvalósítása megkezdődött, egy, az államhatalmat, annak intézményeit teljes egészében kisajátító és a társadalmat totálisan megszervező párt, arra építve egypártrendszerű vezéri állam megteremtése volt” (28). A szerző úgy értékelte a kísérletet, hogy a gömbösi tervek „csak *részben* valósultak meg, de részben *megvalósultak*” (29). A fogalmazás erőltettségén túl valóban továbbgondolkodásra ösztönöz az, hogy a tömegpártiságot és a modern politikaszervezési elveket egy diktatórikus velleitásokkal rendelkező kormánypárt valósította meg Magyarországon. De abban, hogy a NEP törekedett – nemre, vallásra, nemzetiségre és társadalmi státuszra való tekintet nélkül – minden állampolgár beszerzésére, a tagdíjfitetés és a párt politikájával való – akár külsődleges – azonosulás kikényszerítésére, lehetetlen nem látni az 1945 és 1947 közötti időszak irreálisan magas taglétszámmal rendelkező tömegpártjainak előképét. A közéleti totalitás igénye azonban ezen az időszakon is túlmutat, és a kommunista állampárti periódust jellemzi. Arra, hogy ez az adott nemzetközi viszonyok között miféle irányt jelentett a harmincas

években, nemcsak az utókor történészei figyeltek fel. Eckhardt Tibor, a kisgazdapárt vezére már 1935-ben kijelentette a képviselőházban: „országunk a pártállam visszaszítató állapotába süllyedt” (29). Annál is inkább jogos volt ez a figyelmeztetés, mert Vonyó József *A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem* című tanulmányában pontosan felmérte, hogy fajvédő eszmerendszerét Gömbös hatalomra kerülése után sem adta fel, legfeljebb az antiszemita tónus tűnt el belőle (50–51). Nehéz megbarátkozni Vonyó József azon különbségtételével, hogy ez a fajvédő eszme kör „pozitív aspektusú” (a magyarság felemelése, a kultúraörzés, szociális védelem) és „negatív aspektusú” (zsidóellenesség) elemekből tevődik össze, hiszen, ha a jogegyenlőséget egyszer felrúgták, mindegy, milyen érték nevében tették; de további elemzése meggyőző és finom módszerekkel mutatja ki a *Nemzeti Munkaterv* mögött megbúvó szándékokat. Hasonló, politológiai elemzéshez közelítő eljárással vette szemügyre a szerző Gömbösék államhoz való viszonyát (*Diktatúra – olasz mintára*, 52–65). A parlament szerepének csökkentése, a végrehajtó hatalom szerepének gyors felértékelődése egyaránt a diktatúra irányába mutatott, anélkül azonban, hogy ez az olasz vagy a német modell szolgálai utánzását jelentette volna.

A tanulmányok sorából első látásra kissé kilóg a korai szélsőjobboldali mozgalmak Zala megyei terjeszkedéséről írott tanulmány (*Meskó pártja Zalában*, 150–175), amely a szakirodalomban egészen egyedülállóan izgalmas módon igyekszik bemutatni a Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt társadalmi bázisát. Zala megye a magyar politikai élet egyik sajátos hagyományú vidéke: a Vas és Zala határmezsgyéjén lévő Baltavárról indult el annak idején Istóczy Győző közéleti pályafutása és a megyében mindig erőteljesen jelen volt a radikális jobboldali eszmekör. Kár, hogy a témával foglalkozó szakirodalomból említetlenül maradt Margit Szöllösi-Janze német nyelvű monográfiája a hazai nyilaskeresztes mozgalomról (Szöllösi-Janze 1989). Bár a fennmaradt források néhol elég egyenetlenek, gyakran nem nyújtanak kielégítő képet, Vonyó József számításai meglehetősen meglepő következtetésekre adnak módot. Zala egyes vidékein, különösen az alsóbagodi, badacsonytomaji, bocföldei, novai, pacsai, zalaszentiváni, zalaszentgróti, tapolcai választókerületben rendelkezett jelentős befolyással Meskó pártja, valamint a Zalaegerszegtől nyugatra lévő Zala-völgyi községekben. Jónéhány helyen a községi képviselőtestületekben arányuk meghaladta az 50%-ot, pedig az 1935-ös választások idején a közigazgatás is erőteljesen fellépett velük szemben. Össztámogatottságuk a megyében jóval húsz százalék fölött volt, és a közigazgatási apparátusnak néhol a leghatározottabb eszközökhöz kellett folyamodnia, hogy visszaszorítsa mozgalmukat. Az elemzés során Vonyó József figyelme számos körülményre kiterjedt: természetföldrajzi, gazdasági, sőt talajtani adatokra is, és igyekezett kiegyensúlyozott, megbízható értékelést adni a szélsőjobboldal zalai előretörésének okairól. Mégis: álláspontja erősen determinisztikusnak tűnik. Elegendő lenne csupán azt figyelembe venni, hogy a zalai törpebirtokok távol estek a nagy felvevő piacoktól, alacsony volt a jövedelemtermelő képességük és Északnyugat-Zalában pedig a kavicsos-vályogos dombhátak rossz feltételeket teremtettek a földműveléshez? Bár Vonyó József jó szemmel látta meg az egyes birtokos családok (például az Eitnerek) szerepét a szélsőjobboldal melletti

állásfoglalásban, talán hasznos lett volna vizsgálódásait kiterjeszteni a felekezeti statisztikák, a kulturális, egyesületi élet, a sajtóviszonyok valamint a megye informális viszonyainak irányába. Ez már csak azért is érdekes lehetne, mert Baranya megyével kapcsolatban egy megjegyzésében felsejlik, hogy ez az orientáció milyen új távlatokat nyithat a kutatásban: eszerint a NEP szervezését a protestánsok nagyrészt támogatták (21), csakúgy, mint a nemzetiségi területen élő zsidók (21). A mostoha forrásadottságok miatt ez a kutatás nyilván nem egyszerű feladat, és az eddig elvégzett munka is mindenképpen tiszteletre méltó.

A tanulmánykötet szerzője láthatóan nagy súlyt fektetett a pontosságra, hivatkozásai roppant alaposak, mégis becsúszott néhány apróság, amelyek olyanok mint a kicsapódott kakaóvaj a macskanyelven: az élvezeti értéket nem rontják, de a látványt zavarják. Ilyen például Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapjának* radikális jobboldaliként, antiszemitaiként való tálalása (33), vagy Zsitvay Tibor Gömbös-pártiként való bemutatása (23). Az 1935-ös választásokon a keszthelyi választókerületben végül – igaz, fellebbezés után – Meizler Károly győzedelmeskedett (158). Az az állítás sem állja meg teljesen a helyét, miszerint a Tisza-féle Munkapártban nem voltak jelen a nagytőke képviselői (11). A részben a nyolcvanas években írott tanulmányokon néhol erősen érződik a korszak büszsavaainak használata: jelent-e még ma valamit az, hogy a „feudális eredetű, keresztény nemesi rétegek” védelmét követelték a fajvédők (33), hogy Hitler élvezte a „vezető tőkés körök biztos támogatását” (63), hogy Gömbös tervei megtörték „a dolgozó osztályok politikailag szervezett részének ellenállását” (64). Volt-e az „állami bürokráciának” „szélsőjobboldali csoportja” (67), vajon a Dunagőzhajózási Társaság „kizsákmányolta”-e munkásait, „fasiszta” párt volt-e Meskó pártja? (154) Természetesen nem vonható kétségbe a fogalmak mögötti tények léte, ellenben erősen kérdéses, hogy ezek a kifejezések pontosan lefedik-e a vizsgálni kívánt jelenségeket.

A kilenc remek tanulmány: kilenc nekirugaszkodás egy politikai modell megértésének és megértetésének. A kötet kulcs egy – Zilahy Lajos szavával élve – „tehetséges gazemberhez”, Gömbös Gyulához, a félműveltséget államalkotó tényezőnek tekintő miniszterelnökhöz, kulcs mindazokhoz a társadalmi körülményekhez, amelyek őt a hatalomba emelték. És kulcs egy megnyomorított, saját balsorsába áporodott országhoz.

Írta: Ablonczy Balázs

HIVATKOZOTT IRODALOM

Gergely Jenő 1999: *Gömbös Gyula – Politikai életrajz-vázlat*. Budapest

Gergely Jenő 2001: *Gömbös Gyula*. Budapest

Gyáni Gábor–Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest

Kónya Sándor 1968: *Gömbös Gyula kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Budapest

Marschalkó Lajos 2002: *Gömbös Gyula, a fajvédő vezér – Kiegészítve Gömbös Gyula főbb írásaiival*. Budapest

- Ormos Mária 2000: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. Budapest.
- Pritz Pál 1982: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest
- Szöllösi-Janze, Margit 1989: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*. München
- Vonyó József (szerk.) 1998: *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai 1932–1939*. Budapest–Pécs
- Zeidler Miklós 1998: Gömbös Gyula. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest, 70–97.